

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ

© 2003 р. М. Г. Братасюк

Тернопільська академія народного господарства

ПРИРОДНО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА В ПОСТМОДЕРНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

В сучасній Україні чимало пишеться і мовиться про права людини, як фахівцями-юристами, так і представниками інших галузей соціо-гуманітарного знання. Проблема ця для українства була і є актуальною, оскільки Україна, на жаль, донині залишається соціокультурним простором, в якому неправо у різних формах є невід'ємною рисою життя пересічного українця [12; 7]. Правова держава, де шануються права людини, починається не з написання добрих законів, а “з голови”, зі свідомості кожного, хто складає громадянство держави. Нині, знову ж таки, на жаль, не кожний наш юрист може побачити органічний зв'язок між поняттями “права людини” і “природні права”, “право природи”, “право справедливості”. І це не викликає подиву з огляду на домінування в нашій юриспруденції позитивістсько-нормативістського праворозуміння, яке вбачає витоки прав людини у волі влади, а природне право сприймає як фікцію, що не варта уваги. Наше громадянство навчене, що потрібно шанувати і здійснювати надані владою права, в той час, коли західні європейці чи американці борються за природні права і захищають передусім їх.

Вітчизняними філософами права теж може бути зроблено внесок у вирішення проблеми прав людини в нашому суспільстві, вони цей внесок уже роблять [2; 14]. Проте поки що недостатньо на мій погляд, у нашій філософсько-правовій літературі аналізовано природно-правову парадигму в постмодерністській філософії права.

Для початку трохи екскурсу в історію, до витоків ідеї природного права. Юснатуралістична традиція у західноєвропейській філософії права була і залишається доволі потужною. Витоки її сягають античності і треба підкреслити, що вся антична філософсько-правова думка проникнута ідеєю природного права. Античні мислителі вважали, що Логос як космічний принцип пронизує космічні процеси і життя полісу, а тому життя відповідно до космічної

справедливості (Логосу) має бути законом полісу. Логос має божественне походження і закони полісу також мають свої витоки у божественному началі, – вважав, наприклад, Геракліт. Божественний закон як джерело людських законів в інших мислителів іменуватиметься природою, розумом тощо. Демокріт розрізняв закони “по природі” і закони як втілення “думки загалу”. Софісти відрізняли від писаних законів неписану “справедливість”. Аристотель поділяв політичне право на природне і волеустановлене, яке має відповідати природному, що однакове скрізь: не залежить від визнання чи невизнання його. Появу держави Аристотель пояснював політичною природою людини і підкреслював, що “правильними” формами державного устрою є лише ті, що відповідають спільному благу всіх відповідно до принципу природної справедливості [1, с. 35-38; 110-129]. Право, що є мірою справедливості, закладеної в природі, і держава як форма природного спілкування людей, є за Аристотелем, свідченням довершеності людини як істоти природно-політичної.

Римські юристи продовжили юснатуралістичну традицію. Ними природне право трактувалось як таке, “якому природа навчила все живе”, – таке пояснення звучить, наприклад, в Ульпіана [10].

Західноєвропейське середньовіччя зберегло юснатуралістичну традицію, оформивши її в християнізовану-теологічний варіант. Наприклад, для Фоми Аквінського право (*ius*) було вираженням дії справедливості в божественному порядку людського співжиття. Мислитель говорить про “вічне право”, що втілене в Субстанції Божій. Природне право є “відкриттям” права Божого в природі людини. Християнська парадигма природного права була модифікована добою Модерну. Останнім із філософів, хто оперся на концепцію предвічного права Божого, був Ф. Суарес. Представники школи природного права доби Модерну, до якої належали такі постаті як: Г. Гроцій,

Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, В. Лейбніц, Ш. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, відходять від християнської метафізики, шукають засади легітимації універсального права в природі людини (її розумі), природі суспільства чи навіть у самій природі.

І. Кант в практичній філософії заперечив значення зовнішнього для суб'єкта (об'єктивного) світу як підстави для істини. Таку підставу він вбачає в людській суб'єктивності, критерієм істини у нього виступає відповідність розуму його ж власним законам. "Чини ззовні так, щоб вільний прояв твоєї волі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону" [6, с. 140] – це моральний закон, він же і природний. І. Кант заперечив онтологічну легітимацію Просвітництва, що вбачала вищу інстанцію в бутті, в природній і соціальній необхідності. Його легітимація права виходить не із суцього, а з належного.

Для Гегеля природне право – це жива сутність права, що здійснює себе в позитивних правопорядках, це те розумне і необхідне що існує в будь-якому правопорядку. Природне право у Гегеля – це "модифікація абсолютної сутності світу загалом і людини, зокрема" [9, с. 104]. Гегель розуміє природне право як думку, яка має здійснитися в свідомості кожної людини і кожного суспільства. Це всезагальна логічна основа будь-якого права – таке трактування природного права зумовлено позицією об'єктивного ідеалізму.

У XVIII ст. чимало мислителів у трактуванні ідеї природного права переходять від принципу об'єктивізму до принципу суб'єктивізму. Особливо добре це помітно у філософсько-правовій думці І. Канта. У філософсько-правовому мисленні Модерну працює позиція протиставлення об'єкта і суб'єкта, людина щодо зовнішнього світу мислиться як спостерігач, впроваджується ідея домінування науково-теоретичного знання над екзистенціальним знанням, стверджується культ науки, абсолютизується розум тощо [8; 13]. Філософсько-правова думка Постмодерну успадкувала від попередньої доби принцип суб'єктивізму, який дозволяє більш адекватно трактувати проблему природи права і природного права, зокрема. У І. Канта ідея автономної особистості є моральним корелятом прав людини.

Доба Постмодерну закладає нові парадигми мислення. Воно уже відмовляється від трактування людини як Володаря, "царя природи", Приватизатора Всесвіту, який все знає про те,

яким він є, і яким йому треба бути. Через прискорення НТП ця людина здатна гарантувати людству процвітання і благоденство. Вона готова платити за це будь-яку ціну. Проте наслідки жертв модерної людини виявилися непередбаченими: замість того, щоб стати щасливим творцем гармонійного життя, людина Модерну стала заручником деструктивних сил, викликаних до життя нею ж самою: озонові діри, забруднене середовище, невиліковні хвороби, тоталітарні режими, хронічна бідність на цілих континентах, масовий скепсис стосовно прогресу тощо. "Антропоцентризм" доби Модерну як нічим не лімітований розвиток антропоса може для людства виявитися згубним. Зрозуміло, що такий світогляд має бути заперечений і постмодерністське мислення пропонує заміну принципу суб'єктивності принципом інтерсуб'єктивності. Згідно з цим принципом, людина осягає світ не через протиставлення себе йому, через позицію стороннього споживача, а через процес взаємодії з іншими "я". Людина Постмодерну заперечує усяку тотальність, вибирає унікальне, особливе, визнає його і захищає. Вона живе в поліфонічному світі, не уявляє світ своєю приватною власністю, а ділить його з іншими суб'єктами, Alter egos, такими ж активними як і вона сама [20; 15]. Взаєморозуміння між індивідами повинно прийти на зміну парадигмі науково-раціонального знання в новому постмодерністському світобаченні. Комунікативний розум повинен прийти на зміну інструментальному. Принцип інтерсуб'єктивності передбачає погляд на світ не "з боку", чи "з верху", а з середини самого суб'єкта, виражає індивідуальний характер конституювання дійсності. Цей принцип зумовлює діалогічність, інтерес до людської екзистенції, розуміння на основі інтерпретації.

Звичайно, сучасна філософсько-правова думка не могла не втілити в собі основні риси неklasичного мислення. На підставі аналізу окремих відомих неklasичних філософсько-правових концепцій можна простежити в ній такі риси як: перехід від монологу до діалогічності, вироблення концепції полісуб'єкта, поява комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів (у зв'язку з визнанням мови справжньою реальністю права). І що особливо важливо для нашого дослідження – намагання обходитися без поняття "природне право", заміна його поняттям справедливості. Філософсько-правове мислення доби Модерну є

метафізичним – у випадку природного права його норми виводяться із “найвищих” норм божественних, природи, розуму. Постмодерна філософсько-правова думка позбавлена метафізичності. Вона досліджує виявлення права-феномена через присутність його в людському бутті, через комунікацію учасників правового співжиття. “Ідея права, – пише А. Кауфман, – є ідеєю персонально окресленої людини – або ж взагалі нічим. У кінцевому підсумку пізнання людей як особистостей рівнозначне пізнанню права” [19, с. 442]. А особистість ним розуміється не як субстанція, а як феномен. Наше буття в світі – це буття з іншими людьми. Саме в цьому “бутті з іншими” конститується право через відношення “я” із “іншими”. Право – це спосіб буття людини, а не сила, яка стоїть над нею і є зовнішньою щодо неї. Особистість – це “буття в праві”, – стверджує неklasична філософсько-правова думка. Це порядок, що існує поміж нас, а тому досліджувати необхідно спочатку людину-особистість “як буття в праві”, а вже потім прояви права – рішення, постанови судів, закони тощо. Право виявляє себе у внутрішньому досвіді учасників правової комунікації – необхідно відтворити його сенси, що здійснюються в правовому спілкуванні, в якому люди доходять спільної думки. Поза цим права немає, воно не відбувається. Дослідники сучасної філософсько-правової думки пишуть про перехід від “юриспруденції понять” до “юриспруденції дії”, про активне шукання нею критеріїв справедливості правових рішень, а тому й розвиток природно-правової традиції стосовно до нових соціокультурних умов [21; 10].

Одним із впливових напрямів у сучасній постмодерній філософії права є екзистенціально-феноменологічний. Його представники стверджують, що природні права знаходяться у свідомості суб’єкта права, спрямованої на іншого. Екзистенція людини – це її існування у світі значень. Людина – це “буття-в-світі”, суб’єкт, що є невід’ємним від об’єкта. Світ як сукупність значень є “світом-в-собі-для-нас”, значення виходить на дійсність, саме виявляється через активність “я”. “Життєвий світ” кожного “я”, – стверджують представники феноменологічного підходу, – це сфера суб’єктивних феноменів, це переживання, що прийняли форми зовнішніх явищ. “Життєвий світ” несе в собі структури, схожі на ті, що розгортають абстрактні науки на своєму власному ґрунті. Будь-яке знання, в тому числі і про пра-

во, має своїм кінцевим витоком глибини свідомості, а не фізичний, зовнішній світ. “Це джерело має назву “Я – сам”, – писав С. Богомол, – з усім моїм сукупним дійсним і можливим життям пізнання, включаючи і моє конкретне життя” [4, с. 289].

Феномен права, який “сам себе виказує”, висвічує, з’являється як результат інтенційності свідомості, що реалізується в сфері конститутивних актів, які долають “зовнішність” пізнаних життєвих правових “реалій”, безпосередньо схоплюючи лише їх сенс, смисл, конституючи “ноему” (інтенційний об’єкт, що належить самій свідомості). Саме в глибинах свідомості мого Я – сам існують структури, які виступають матрицями теоретичних правових ідей і формують їх зміст. В суб’єктивних, але надіндивідуальних, загальнозначущих схемах людського повсякденного правового досвіду, що сформувалися в донауковій, до теоретичній діяльності, треба шукати прообрази категоріальних структур правосвідомості. Трансцендентальному “Его”, з якого починається суб’єкт правосвідомості, властивий “внутрішній” феноменологічний час, що виявляє себе у хронологічній послідовності інтенційних ноетичних актів, які складають реальну сутність конститування інтенційного змісту феномена права. Часовий потік інтенційної свідомості – неперервний. В “Лекціях з феноменології внутрішньої свідомості часу” Е. Гуссерль писав, що внутрішній потік інтенційної свідомості “є те, що ми так називаємо за подобою конституційованого, але з погляду часу він не є “об’єктивним”, він є абсолютна суб’єктивність, в переживанні актуальності ми володіємо відправним пунктом і континуумом усіх наступних моментів. Для всього цього у нас не вистачає слів” [18, с. 75].

Процес кристалізації в свідомості чистих сутностей у вигляді ейдосів розгортається із потоку безперервних переживань, витоків яких в *Lebenswelt*. Ті з ейдосів, що мають вигляд природно-правових нормативно-ціннісних структур, скеровують індивідуальну свідомість до ідеалів істини, порядку, гармонії. Виток цієї спрямованості – в факті усвідомлення істинності, отже універсальності і загальнозначимості структур природно правової свідомості.

Варто наголосити на тому, що феноменологія додала природно-правовій парадигмі підкріплюючих моментів. Це було зроблено шляхом додаткової розробки методологічних засад принципів усеzagальності та абсолютності нормативних структур свідомості.

Трансцендентальний суб'єкт – це загально-значущий зміст феноменів свідомості, це глибинний пласт, що лежить поза індивідуально-особистісним. Е. Гуссерль був переконаний в тому, що “існує один-єдиний об'єктивний простір”, єдиний час, світ, природа. І “якщо в мені закладені структури, що потребують спільного буття (mitsein) інших “я”, вони повинні мати одну-єдину природу” [17, с. 146]. Представники феноменологічної філософії права роблять акцент на ідеї, що всім суб'єктам, окрім їх власного, суб'єктивного відчуття і сприйняття права, властивий, на рівні трансцендентального “Его”, спільний, глибинний, єдиний трансцендентальний смисл правового досвіду. За допомогою феноменологічного методу було об'єднано фізично-об'єктивний та метафізичний типи реальності і через структури свідомості, що містять в собі природно-правові універсалії, поєднати природно-соціальне повсякденне буття і світ вищих сутностей. Саме на цьому шляху пізнання, протореному феноменологами, європейцям відкрилася можливість для відродження статусу абсолютів для таких цінностей як життя, свобода, благо, справедливість, людська гідність, – цілком правильно підкреслює В. Бачинін [3, с. 398].

Цей підхід виявився справді доволі продуктивним, бо “феноменологічне пізнання включає в себе не лише чуттєву інтуїцію, але й категоріальну... Саме остання і гарантує пізнанню цілісність, адекватність і абсолютність” [11, с. 58]. Феноменологи повернули право зі світу, “що дається нам природничою наукою (раціонально-теоретичним мисленням – авт.), до світу, що передує науці, до безпосереднього Lebenswelt у його оригінальній даності” [16, с. 247]. Якщо перефразувати трохи Дж. Уайльда, то можна сказати, що позитивістськи-раціоналістичне трактування права, що виключає природне право як таке – це лише перспектива, що виражає певний вимір Lebenswelt права. Це лише його об'єктивний вимір, але не він сам. Гуссерлівська концепція Lebenswelt прямо вказує на ті внутрішні засади, які дозволяють людям різних культур ставитися до ідей природного права як до нормативно-ціннісних універсалій зі статусом істинного та абсолютного.

Чималий внесок у ствердження природно-правової парадигми зробили представники екзистенціальної філософії права. Саме їм властиві активні пошуки “справжнього” права в конкретних живих ситуаціях і заперечення

об'єктивно існуючого природного права. Нагадаємо, що в цій філософії права людина і світ розуміються невід'ємними одне від іншого, світ справді людського, на думку філософів-екзистенціалістів – це світ суб'єктивний, що протистоїть зовнішньому з його соціальною проблематикою. “Dasein” (буття – тут) – екзистенція, що здійснюється в безликому середовищі “das man”.

Долаючи ортодоксальні погляди, новітні екзистенціалісти прагнуть “заземлити” вчення про екзистенцію, зблизити сферу соціального і “Dasein”, впроваджуючи нові екзистенціали, подати “das man” як сферу “майже істинну”. Наприклад, Е. Фехнер наголошував, що людська екзистенція можлива лише в середовищі, де є Інший. Істинно вільна людина відчувається такою лише тоді, коли Інший почує і прийме її. Людське буття є можлива екзистенція. З цього погляду право є елементом “орієнтації в світі”. Екзистенція може вмерти в праві, бо його норми можуть бути мертвими, механічними схемами. Але ці норми, за Е. Фехнером, можуть бути і іншими. Екзистенціонування неможливе без впорядкованого повсякденного буття, екзистенціальна свобода неможлива без гарантії безпеки і право дає людині можливість не заважати іншому у здійсненні своєї самості. Інший, вступаючи в комунікацію зі мною, також повинен бути вільним, інакше не буде реалізована моя екзистенція. Людина є самою собою лише в тій мірі, в якій вступає в комунікацію з іншим буттям і світом, – поза цим справжньої свободи не буває. Отже, право – це передумова свободи. Екзистенціалізм і право є чужими одне щодо іншого лише для тих, хто розглядає і перше, і друге дуже однобоко, – стверджував Е. Фехнер. Відійшовши від формального, не істинного права ми з необхідністю маємо творити інше, як дозволяє здійснювати екзистенціальну комунікацію. Звернімо увагу на таке: це нове право має бути “природним правом” в тому сенсі, що воно незалежне від свавільних приписів і законів, витікає із самої структури людського буття, як буття-з-іншими. Людина не вступає в правові відносини завдяки зовнішнім приписам. Вона завжди в праві, – наголошує Е. Фехнер. Інституції, закони тощо з'являються пізніше.

Екзистенціалісти стверджують, що людина “приречена на свободу” (Ж.-П. Сартр), вона є “проект, закинтий у майбутнє”, невизначений у деталях, має варіанти-можливості для свого існування, а тому головне завдання – ви-

брати можливе із цієї таємничості буття, що відкривається в екзистенціонуванні. Тому, кожне використання права – це “кидок у невідоме”, чи то рішення судді, чи то акт законодавця, – це ризик, відповідальність. Відмовляючись від такого права, що є вільним вибором, ми відмовляємося від себе, – писав Е. Фехнер. Право є наше власне, відповідне нашій людській природі творіння, і ми існуємо лише в ньому [16, с. 322]. Так на місці традиційного природного права тут постає “буття правової дійсності”, правильність цього ризикованого права, що перебуває у становленні, перевіряється уже після дії. Щоб бути взагалі, це право має бути ризиком. Воно суб’єктивне в своєму становленні, але об’єктивне в своїх цілях, – підкреслював Е. Фехнер [16].

Такий філософ права цього напрямку як М. Мюллер наголошував, що об’єктивне та всезагальне лише починає людині істинний екзистенціальний сенс правових установлень, а ґрунтовані вони перш за все в самому бутті людини.

В. Майгофер ввів новий екзистенціал “als sein”, тобто “буття-в-якості” і наголошував, що саме це буття має бути підставою розумного правового рішення, тобто природа речей в конкретній ситуації чи просто “конкретне природне право” має стати підставою максими поведінки суб’єкта – в цьому маємо відголос категоричного імперативу. У В. Майгофера звучить стурбованість не стільки проблемою раціональності походження істинного права, скільки пошуками справедливо-розумних правовідносин в нашому такому різнобарвному світі.

Захищаючи унікальність особистісного “я”, філософи права екзистенціального напрямку заперечували нормативність права як єдину його форму і обстоюють його аномативну природу, оскільки сама людина, її екзистенція є аномативною, – особливо виразно ця ідея звучить у Г. Кона, який писав, що початком і витоком усього є конкретна ситуація, а закони і норми не утримують в собі права. [5]

Звичайно, аналізовані вище підходи до проблеми природного права не позбавлені недоліків, проте конструктивних моментів в напрямку зміцнення позицій юснатуралізму містять вони чимало. Варто наголосити на прагненні мислителів цих напрямів захистити особистість від засилля правового формалізму, зберегти її неповторно-творчу самість, унікальність її життєвої ситуації. Ця мета зумовила пошуки нової методології, активне застосування прин-

ципу інтерсуб’єктивності, розробку нових понять і категорій. Ця філософсько-правова думка трактує право як таке, що постає із загального життєвого потоку людського співіснування. З цієї філософії права неминуче випливає ідея невід’ємності права від людини. Боротьба особистості за своє існування – це і боротьба за її природні права, і навпаки – боротьба особистості за свої природні права – це боротьба за себе, за реалізацію своєї творчої, унікальної самості. Ця філософія права оптимістична, пронизана принципом гуманізму, адекватно відображає інтереси та потреби особистості, що усвідомлює свою залежність від іншого і готова на засадах діалогу і партнерства будувати з ним світ, в якому кожне “я” може відбутися реально, відповідно до принципу природних прав людини, витоків яких – у свідомості самого суб’єкта права, спрямованій на того, хто поруч.

Список літератури

1. *Аристотель*. Политика // Аристотель. Политика. Афинская полития. – М., 1997.
2. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999.
3. *Бичко І.* та ін. Історія філософії. – К., 2001.
4. *Богомолов А.С.* Немецкая буржуазная философия после 1865 года. – М., 1968.
5. *Желтова В.П.* Философия и буржуазное правосознание. – М., 1977.
6. *Кант И.* Метафизика нравов // Соч.: В 6 т. – М., 1966. – Т. 4. – ч. 2.
7. *Каспрук В.* Хто в сучасній Україні // Time / Час від 17.01.1997р.
8. *Лук’янець В.С., Соболев О.М.* Філософський постмодерн. – К., 1998.
9. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков, 2002.
10. *Нерсесянц В.С.* Философия права. – М., 1998.
11. *Свасьян К.А.* Феноменологическое познание. – Ереван: Из-во АН АрмССР, 1989.
12. *Селіванов А.* Реформування конституційних засад судової влади в Україні // Право України. – 2003. – № 7
13. *Соболев О.М.* Постмодерн і майбутнє філософії. – К., 1997.
14. Філософія права (за ред. *О. Данільяна*). – Київ: Юрінком Інтер, 2002. – с. 118-145

15. *Хабермас Ю.* Философский дискурс о модерне. – М., 2003.
16. *Fechner E.* Rechtsphilosophie. – Tübingen, 1956.
17. *Husserl E.* Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge // Gesammelte Werke. – Husserliana. Bd. – 1. – Haag, 1963.
18. *Husserl E.* Phänomenologie des inneren Leitbewusstseins. (1893-1917) // Husserliana. Bd. – 10 – Haag, 1966.
19. *Kaufman A.* Problemgeschichte der Rechts – philosophie. – München, 1994.
20. *Schutz A.* Phenomenology and the Social Sciences // Phenomenology and Sociology. – Penguim, 1978.
21. *Stelmach I., Sarcowicz R.* Filozofia prawa XIX i XX wieku. – Kraków, 1999.

М. Г. Братасюк

ЕСТЕСТВЕННО-ПРАВОВАЯ ПАРАДИГМА В ПОСТМОДЕРНОЙ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ

Феноменологический и экзистенциальный правовые подходы к проблеме естественного права являются одними из наиболее влиятельных в постмодерной философии права и нацелены на защиту личности от засилья правового формализма, сохранении её неповторимой творческой самости. Экзистенциально-феноменологическая правовая мысль ориентирована на происхождение права из жизненного потока человеческого сосуществования. Источником естественных прав человека является сознание самого субъекта права, направленное на другого.

М. Н. Bratasiuk

NATURAL AND LEGAL PARADIGM IN THE POST-MODERN PHILOSOPHICAL AND LEGAL THOUGHT

Phenomenological and existential legal approaches to the problem of natural law are among the most influential in the post-modernistic philosophy of law, being oriented at protection of person from the domination of the legal formalism, preservation of its inimitable creative uniqueness. The existential phenomenological legal thought is guided by the genesis of law, originated from the life stream of the human coexistence. The source of the natural human rights is the awareness of the very subject of law, directed at another.